

ÚJPEST
1840

Újpesti Helytörténeti Értesítő

1999. március

VI. évfolyam 2. szám

A SZABADSÁGHARC HŐSE LEBSTÜCK MÁRIA

Hiteles fényképfelvétel

(archív kép, Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)

Fejes Antal*

Szemelvények Újpest történetéből

A török világ és az újkor Újpest mai területén

Már a XV. század végétől megindult az a pusztásodási folyamat, amely az észak-pesti határ településeinek lassú elnéptelenedéséhez vezetett. A pusztásodás leglényegesebb jellemzője az, hogy egy kisebb, rossz természet-földrajzi jellemzőkkel rendelkező falu lakosságát idővel egy szomszédos, jobb helyi adottságú falu szívja el. Térségünkben ez az extenzíven fejlődő település a Káposztásmegyertől nem messze fekvő Palota volt.

Ezt az erőteljes folyamatot tette végérvényesen visszafordíthatatlanná az 1541-es török hódítás. Közvetlenül a megszállást követő időszakban nincs is lakott falu a környékünkön, amint ezt egy 1546-os török adójegyzék tanúsítja. A lassan visszaszivárgó lakosság elhagyva hajdani aprófalvait, a térség egyetlen valamennyire védhető településére, a pusztásodás miatt amúgy is megnövekedett határu Palotára költözött be. Az 1562-ben, Ali bin Nassah tímárbirtokos szpáhi részére készített adóösszeírás világosan mutatja a korabeli helyzetet, mivel a környéken az egyetlen lakott helység Palota falu volt.

A visszatelepültek gazdálkodásának alapját az elpusztult falvak határában folytatott külterjes állattenyésztés jelentette, de ezt a gazdálkodási módszert is erősen korlátozták a török földbirtokosok, akik a parasztok kárára a legjobb réteket és legelőket a budai helyőrség lovainak takarmányozására használták fel.

Térségünk birtokviszonyairól eléggé hézagosak az értesüléseink, de így is biztosan tudjuk azt, hogy a káposztásmegyeri pusztát török földesura a XVII. század közepén egy bizonyos Gömle budai aga volt. A magyar birtokosokról szóló adatok a XVII.

század elején tűnnek fel. Palota 1619-ben Koháry Péter füleki kapitány birtokába került, akitől az az Ujfalussy Gergely szerezte meg 1633-ban, aki korábban a nádortól adományként megkapta a lakott Fótot és az elpusztásodott Sikátort. Ujfalussy fia 1668-ban jobbágyságot telepített Palotára, és a község határához csatolták a Spáczyaktól megszerzett lakatlan Káposztásmegyer területét. A fentiekből kiderül az, hogy az igencsak megfogyatkozott jobbágyság nem menekedhetett a kettős adóztatás terhe alól, így nem csak a mindenkori török birtokosok deftertárjainak, hanem a magyar birtokosok adószedőinek is fizetnie kellett.

A zömmel a budai vár katonatisztjei közül kikerülő tímárbirtokosok szinte semmit sem törődtek a középkori birtokhatárokkal, ennek következtében a környék birtokviszonyai a XVII. század végére teljesen összekeveredtek. Ez az összevisszaság lehetőséget adott arra, hogy a felszabadító háborúkat követően az észak-pesti határ birtokosai minél nagyobb és értékeesebb földterületeket szerezzenek meg — nemegyszer egymás rovására — az elpusztult középkori falvak határaiból.

Pest város tanácsa ez okból kifolyóan kért határjárást a vármegyétől, amelyet 1695. szeptember 26-án szabályosan le is folytattak. A már három évtizede birtokos Ujfalussyak földjei és Pest városa közti határ kijelölését a mai Újpest-sziget északi csúcsánál kezdték, melyet akkoriban Csigás- avagy Sabán-szigetnek neveztek. A határkijelölés kiindulópontja a sziget felső részénél, a váci országút melletti halmon elhelyezett régi határjel volt, aminek rendbehozatalával mindkét fél egyetértett. Keleti irányban még további négy határjelet újítottak meg, és

* A szerző az ELTE levéltár-szakos hallgatója, helytörténeti kutató

tizennégy új határjelet helyeztek el. A határjárás végén került sor a Palota birtokot, Pest városát és a Szentkirályi-pusztát elválasztó hármashatárjel kijelölésére is.

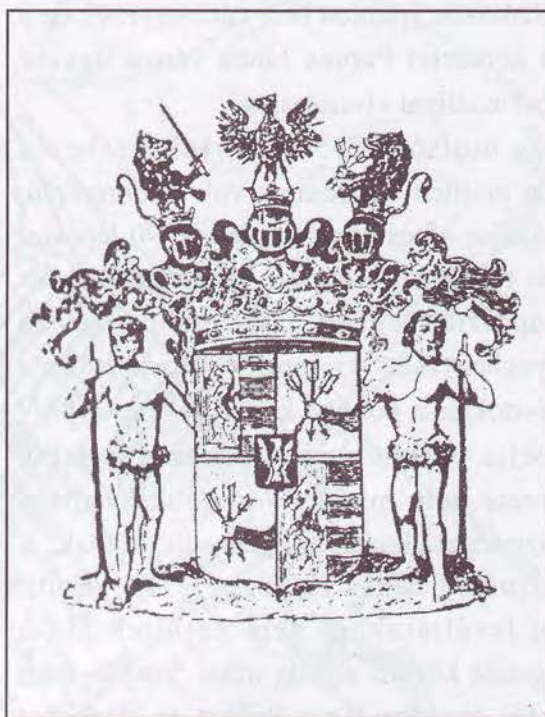
Az 1703-as megismételt határjárás az 1695-ös határokat változatlanul hagyta, és a két birtokos fél között egészen 1737-ig semmilyen konfliktus sem volt. 1737-ben azonban Ujfalussy János a megyegyűlésen birtokháborítással vádolta a pesti tanácsurakat. Ujfalussy szerint a Pest város szolgálatában álló béresek a káposztásmegyeri birtokhoz tartozó északi szigetcsúcson jogtalanul fűzfavesszőt vágtak, és a hasonló célból odaérkező palotai jobbágyokat erőszakkal elűzték. Az 1737. október 17-én keltezett tiltakozást a város küldötte

áthelyezésével végződött; de a város a per fő célját, a Csigás-sziget északi részének megszerzését továbbra sem tudta elérni. A sikertelen pereskedés után a város vezetése taktikát változtatott, és hosszú tárgyalássorozat után 520 aranyforintnak megfelelő 100 dukát ellenében Ujfalussy Jánost szabályosan lemondatták a sziget északi részének használati jogáról.

Időközben a bevételeiket egyéb módon is növelni akaró pesti polgárok az 1748. december 13-ai tanácsülésen elhatározták, hogy a forgalmas váci országút mellett, a Csigás-szigettel szemközi parton határkocsmát építenek. 1749 nyarán a kocsmát már készen állt, hiszen augusztus 13-án a magisztrátus az épület bérbeadásáról döntött. A

A gróf galánthai Fekete-család címere

Az Ujfalussy-család címere

tudomásul vette, de az ügyben semmilyen érdemi intézkedés nem történt. A fentiekben vázolt események fő mozgatórugója valószínűleg az lehetett, hogy a folyamatosan növekvő lakosságú Pest városa földjeinek állandó növelésére törekedett, nem mindig a tisztességes eszközök felhasználásával.

A birtokvita folytatására egészen 1747-ig nem került sor. Ebben az évben azonban a pesti magisztrátus újabb határjárást kezdeményezett, amely ugyan néhány régi, jelentéktelen határjel

korabeli térképeken Pesther Hotter Wirtshaus (Pesti Mulatóház) néven emlegetett határcsárda egy csapásra elvette a palotai jobbágyok legfőbb kiegészítő jövedelmét, amely a rendszeres borkimérésekből származott.

Ujfalussy János 1749-ben bekövetkezett halálával fiágon kihalt az Ujfalussy-család, és az uralkodóra visszaszállt birtokot Mária Terézia királynő kedvelt hívének, galánthai Fekete György helytartósági tanácsosnak adományozta.

A Pozsony vármegyei Galántáról származó,

köznemesi sorban élő familia felemelkedését Fekete Györgynek köszönhetette; aki közügyvédből előbb királyi ügyvédi rangra, majd pedig 1730-tól császári és királyi helytartósági tanácsosi posztra emelkedett. 1751-től haláláig Arad vármegye főispánja, 1752-től királyi személynök, majd a Szent István-rend közép, utóbb nagykeresztjének tulajdonosa. A királynő 1755-ben magyar grófi címet adományozott Feketének, majd Lotharingiai Ferenc császár különleges uralkodói kegyként, elengedve a négy grófi ős bemutatását, német-római szent birodalmi grófi rangra emelte.

Galánthai Fekete Györgyöt 1750. január 8-án iktatták be új jöszágába. Fekete beiktatása ellen a város magisztrátusa február 8-i tanácsülésén azonnali tiltakozást jelentett be a vármegyénél, de a benyújtott keresetet Papics János városi ügyész március 16-i hatállyal visszavonta.

A térség utolsó, 1755-ös birtokperében a fentebb már említett határcsárda volt a főszereplő, mivel építésekre a pesti határt mintegy 90 lépéssel északabbra tolták el, hogy így megszerezzék az addig a káposztásmegyeri uradalomhoz tartozó értékes agyagbányákat. Az éppen ebben az évben a felsőbb arisztokrácia körébe került Fekete György legfőbb célja ezeknek az agyagbányáknak a visszaszerzése volt, mivel elvesztésük hatalmas anyagi veszteséget okozott az újdonsült grófnak. A per valószínűleg békés megegyezéssel zárult, ugyanis a levéltárakból nem kerültek elő a tanúkihallgatást követő eljárás iratai. Ezután több mint másfél évszázadig a Pestet és Újpestet elválasztó határ változatlan maradt.

Az elkövetkező időszakban, a XVIII. század második felében vidékünk legjelentősebb eseménye az úrbéri rendezés volt, amelyet 1770. január 11-én kezdtek el, és március 20-án zártak le az úrbéri pátens vármegyei bemutatásával.

Az időközben Bécsbe költözött gr. Fekete György után a fia, János örökölte a fői uradalmat, s benne Káposztásmegyer-pusztát. Az írónak sem jelentéktelen főúr, a felvilágosodás lelkes propagátora 1741-ben született Csabrendek községben. Tanulmányait Bécsben, a Theresianum-

ban végezte, majd rosszul sikerült házassága után belépett a hadseregbe. Lovassági vezérőrnagyként szerelt le, ezután kinevezték császári és királyi kamarássá. 1790 és 1796 között Arad vármegye követe az országgyűlésben. I. Ferenc császár trónra léptekor visszavonult a politikai közélettől.

Mivel gyakran anyagi nehézségei támadtak, ezért 1794. január 4-én Fótot, Palotát és Megyert 18 évre bérbe adta Batthyány hercegprímásnak, negyedévente fizetendő évi 18.000 forint árenda ellenében. Azonban hamar elesett ettől a rendszeres jövedelemtől, mivel a hercegprímás 1799-ben meghalt. 1801-ben, már jócskán elszegényedve így írt erről a kissé balul sikerült vállalkozásáról: „a megboldogult primás, midőn jöszágomat kiárendálta, aranyhegyeket ígért, de azt is elhatta romlani ami volt, s ha újat csinált, az nekem minden tekintetben haszontalan”.

Az ekkoriban már Pesten élő, magányába visszahúzódott Fekete János az elhunyt hercegprímás rokonai által — igen rendszertelenül és csonkán — folyósított bérleti díjból élt.

A Batthyányak 1801. június 26-án visszajuttatták a fői kastélyt, a csomádi házat; valamint átengedték a regálékát, így a vadászati jogot Fóton, Csomádon, Palotán, Sikátoron és Káposztásmegyer-pusztán és a halászati jogot a megyeri Duna-szakaszon. Átadták még a mindenkori uraság részére fenntartott dunai szigetet mulatóhely céljára, a rajta lévő „mulatságos épületekkel és eszközökkel kedve szerinti használatra”, de a hasznot hozó birtokok — például a földek — nagy része a Batthyányak kezelésében maradt.

A teljesen eladósodott gróf 1802-ben kénytelen volt kölcsönt felvenni Schedius Lajos pesti egyetemi tanártól, mintegy 10.000 forintnyi összegben. A kölcsön biztosítékául a káposztásmegyeri birtokból 3 hold földet ajánlott fel.

Gr. Fekete Jánost 1803. július 21-én bekövetkezett halála után a birtok élén a fia, Ferenc követte, aki miután felbontotta a Batthyányakkal kötött előnytelen szerződést, 1803. december 5-én 510.000 forintért átengedte-eladta a fői birtokot Csekonics József ezredesnek.

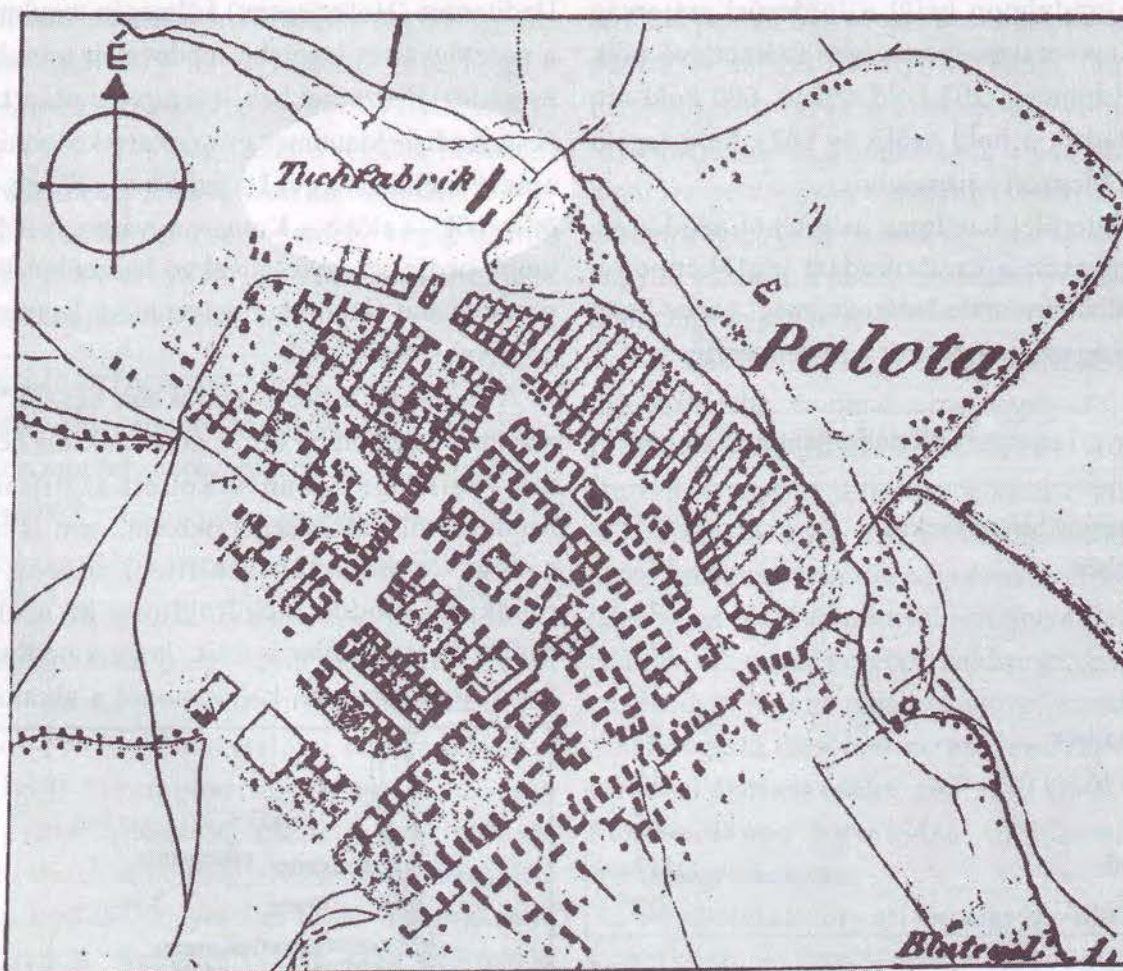
A Károlyi-család birtoklástörténete 1831-ig

Csekonics József ezredes, aki a napóleoni háborúk idején tett szert hatalmas vagyonára, mint az osztrák hadsereg legfőbb hússzállítója, üzleti érdekeltségei miatt döntött úgy, hogy megvásárolja a Pesttel szomszédos fői uradalmat. Azonban néhány év múlva, amikor már gazdasági kapcsolatai inkább Pozsonyba szólították, túladott a számára feleslegessé vált birtokon.

A vevő gróf Keglevich Ágostonné, született gróf Waldstein Erzsébet volt, aki az első, gróf Károlyi Józseffel kötött első házasságából származó három

elgondolásáról egyik levelében így írt: „sokkal tanácsosabb lévén a készpénzt mindenkor megmaradandó ingatlan jószágokba tenni, és mind a bátorságot, mind pedig a capitalist a hasznos interessel együtt magánál tartani és keresni, mintsem másokra akármicsoda ígéretekkkel mintegy változó szerencse viszontagságaira bízni.”

De nem hagyta hidegen gyermekeinek további politikai pályafutása sem, s ezért ildomosnak tartotta, hogy az egyre fejlődő székvároshoz közel eső birtokkal rendelkezzenek, mivel ha „az uralkodó királynak s a hazának hivataljaiba” lépnek, „az ország közepén, a fővárosba kényszerítettnek lakást venni, és így a közel fekvő

Kanitz Joáchim posztógyára (Tuchfabrik) Palota határában

fia, Károlyi István, László és György számára szerezte meg a birtokot 1808. november 23-án, mintegy 700.000 forintért. A grófnőt a józan számítás vezette erre a lépésre, mivel a korabeli nagy infláció idején a legbiztosabb befektetésnek az ingatlanok vásárlása látszott. Erről az

jószágokra legnagyobb szükségük lészen”, de legfontosabb szempontnak azt tartotta, hogy a „különösen is az anyavárosához közel lévő jószágoknak mindenkor legnagyobb becse és értéke volna”.

A Károlyi-család megérkezte alaposan

felforgatta az addigi megszokott — ámbátor igencsak elmaradott — gazdálkodási rendszert. A Károlyiak 1809-től kezdve fokozatosan felülvizsgálták az előző birtokosok által kötött különféle bérleti (árrenda) és jogátengedési szerződéseket. Ennek a felülvizsgálati módszernek köszönhetően a földesúri jogok (az ún. regálék) visszatértek a birtokos kezelésébe, így például az 1810-es évektől ismét a grófit illetve a nagy jövedelmet hozó kocsma- és malomtartási jog.

Az 1813-14. évtől kezdve az összes addigi lejárt árendás szerződést nem újították meg, és a grófi család ettől kezdve saját gazdálkodással hasznosította a birtok területét.

A főti uradalmon belül a földesúri majorság területe Káposztásmegyeren igen számottevő volt, ezen belül mintegy 205 hold szántó, 600 hold rét, 61 hold nádas, 4 hold szőlő és 1023 hold legelő tartozott a Megyeri ispánsághoz.

A legelőterület hatalmas méretéből adódik az, hogy Megyeren a gazdálkodást legfőképpen a külterjes állattenyésztés határozta meg, s ezen belül is a vezető ágazat mindenkor a juhtenyésztés volt.

A Megyeri ispánság állatállománya 1816-ban

Közönséges birka (racka)	1455
Öreg tehén	143
Üsző	41
Bika	11
Tinó	16
Jármos ökör	98
Hámos ló	18
Sertés	75
Baromfi	413
Méhanya	27

1826-ra már számos épület állt a majorság területén, így létezett már ispán-, hajdú-, béres- és csőszlakás, továbbá szecskavágó-gyár, kukorica-góré, pálinkafőző, göbolyistálló és deszka sertésólak.

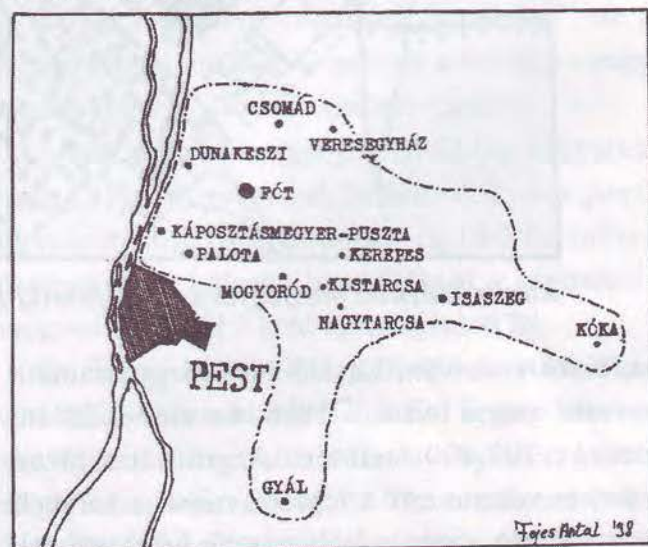
Az 1820-as évek végére nőtt a szarvasmarhák aránya az állatállományban, de közben a juhok száma közel a kétszeresére ugrott, s ekkor már

nagyjából 3000 darab birka élt a megyeri ispánság legelőin. E rendkívül nagy állomány rendszeres nyírásából tetemes mennyiségű gyapjú származott, például az 1827-es évben pontosan 800 font (kb. 400 kg) gyapjút nyertek.

A Megyeren lenyírt gyapjú hasznosítására a Károlyiak már az 1810-es évek elejétől kezdve többféle módot kerestek. Előbb külföldi — főleg angol — kereskedőknek értékesítették az árut, de amikor Kanitz Joáchim posztógyáros 1815-ben ajánlatot tett egy finomposztógyár felállítására, változtattak addigi álláspontjukon.

Az óbudai születésű, de már régebben Pesten élő Kanitz 1804 és 1806 között az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) költségén tanulmányozta a posztógyártás legújabb módozatait a csehországi és sziléziai üzemekben. Hazatérte után társult a pesti Kadish-Mauthner gyapjúkereskedelmi céggel, amely néhány évvel később — főleg Kanitz ötletéből — előbb a Komárom vármegyei Majkon, utóbb pedig az egyre növekvő haszonból Pesten is posztógyárat alapított, amelyet a kor legmodernebb gépeivel szereltek fel.

A majki és a pesti gyárakban készült posztót azonban forgalomba hozás előtt kallózás céljából a morvaországi Brünnbe kellett szállítani, ami hatalmas többletköltséget okozott, nem is beszélve a négy-öt hónapos szállítási időről, amely rendkívül módon megrágitotta az árut. Ezért Kanitz és társai elhatározták, hogy a pesthez közel fekvő Rákospalotán kallómalmot s alkalomadtán

A főti Károlyi-birtok 1827-ben

kisebb posztógyárat építenek. Ezen a módon a posztógyártás egész folyamatát egy helyen koncentrálhatták volna.

Hogy saját és társai szándékát érvényesítse, 1815 tavaszán Kanitz a Károlyiaktól árendába kérte a palotai felsőmalmost, hogy azt kallómalommá alakíthassa át. A grófi család az ajánlatot kedvezően fogadta, és 1816. június 30-i hatállyal 33 évre bérbe adták a malomépületet évi 800 bécsi értékű Gulden ellenében azzal a feltétellel, hogy Kanitz a nem messze fekvő őrlőmalmost is felújítja és üzemelteti. Az üzlet a Károlyi-család számára nagy haszonnal kecsegtetett, mivel a bérleti szerződésben kikötötték, hogy a 33 év letelte után az üzem az uradalom tulajdonába megy át. Mindazonáltal még az is várható volt, hogy a posztómanufaktúra sikere további vállalkozókat csalogat a térségbe, akik „által a regálék növekedhető jövedelméből jeles haszon kerekedhetik”.

A kallómalom építése — amely végig Kanitz költségén folyt — 1818-ban fejeződött be, és a következő kiadásokkal járt:

Spiegel József ácsmester bére.....	15402,13
Kasselik Fidél építőmester bére.....	3579,37
Mesteremberek, napszámosok.....	3608,00
Robotokért	732,22
Anyag.....	6743,52
Összesen	30065,24

A rákospalotai posztógyár megnyitása után felvette a „K. K. privilegirten Fein-Tuch-Fabrique zu Rákos-Palota (Rákospalotai császári-királyi kiváltságolt Finomposztógyár) nevet, és igen hamar gyors fejlődésbe kezdett, amit mi sem bizonyít jobban annál, hogy 1820-ban mintegy 152 munkást, köztük 30 gyereket és 25 hadirokkantat foglalkoztatott. Az üzem évente átlag 600 mázsa tiszta, vagy 1000 mázsa közepes és gyenge minőségű gyapjút dolgozott fel.

A napóleoni háborúk vége azonban nagy s egyben végzetes csapást mért a posztógyárra, mivel 1822-re az addigi legnagyobb megrendelő, a császári-királyi hadsereg sem igényelt már annyi posztót katonák öltöztetésére, mint azelőtt. A kedvező gazdasági konjunktúra összeomlása, és a

birodalmi fizetőeszköz negyedére való leértékelése hatására Kanitz 1822 decemberére gyakorlatilag csődbe jutott, és 1824-ben már 2456 forint árendával tartozott az uradalomnak.

A gyár megmaradása érdekében a grófi család elengedte Kanitz tartozását, és az évi árendát mindössze 450 forintban határozták meg. Az engedmény feltétele az volt, hogy a palotai üzemben be kellett fejezni a veszteséges posztógyártást, s ettől kezdve csak textilfestéssel foglalkozhattak, ami a gyár fő profilja maradt egészen megszűnéséig.

A Károlyi-birtokok 1827-es felosztása során a főti uradalomhoz tartozó 7277 magyar hold területű palotai birtokrész, benne káposztásmegyerpusztával az ifjú Károlyi Istvánnak jutott. Az új birtokos folytatva a családi hagyományokat, továbbfejlesztette a majorságot, a gazdasági válság hatására országosan terjedő okszerű gazdálkodás szellemében. Az új birtokközpont a későbbi István-hegytől északra, a mai Baross utca végénél elterülő majorságban jött létre.

Az 1830 körül elkészült majorság egyik legjelentősebb, és mind a mai napig álló épülete a Fóti út 48. szám alatti udvarház volt, amely Budapest egyik jelentős klasszicista stílusú műemléke. A mára már többszörösen átépített U alakú épületegyüttes főépületében volt a tisztartói lakás, s az oldalsó szárnyakban helyezkedtek el az istállók. Az udvar végében hajdan gazdasági épület emelkedett. A jobb oldali istállóval szemben áll az a hatszögletű, későbarokk porticusszal ellátott és kartussal díszített épület, ami 1790 körül, még gróf Fekete János birtoklása idején eredetileg sörfőzdének készült.

A káposztásmegyéri birtokrész történetének következő, s immáron az eljövendő Újpest létrejöttének szempontjából is jelentős eseménye Szent István-hegy hegyközség megalapítása volt 1831-ben.

Gróf Károlyi István adományozó irata

1840. április 5-én adta ki gróf Károlyi István Újpest község alapító levelét, hogy jogilag is rendezze az itt élő 100 telepes helyzetét. Ezt követően jelentős fejlődésnek indult a község és 1843. június 23-án aláírt adományozó irat szerint, Károlyi István elérkezettnek látta, hogy a káposztásmegyeri majorságának egy részét „csinosítás tekintetéből kerteknek” kiosssa.

Az alábbiakban közöljük a eredeti adományozó okiratot...

Én nagykárolyi gróf Károlyi István, császári királyi kamarás, adom tudtára az illető és illetendőknek azt, hogy tekintetes nemes Pest vármegyében kebelezett főtí uradalmamhoz tartozó káposztásmegyeri majorságomnak egy részét csinosítás tekintetéből kerteknek, következő — engem és maradékaimat egy — a kerti birtokosokat pedig más, részint kötelező feltételek alatt engedtem kiosztatni, jelesül:

1.) Az érdekelt kerti földeket haszonbéres birtokként adom át a vállalkozóknak harminckét egymás után folyó esztendőre, oly világos kijelentés feltétellel, miszerint fenntartom magamnak és maradékaimnak azon jogot, hogy az említett harminckét év leteltével a nevezett kerteket, ha tetszene, a második pontban meghatározott törvényes becsüs, vagy egyezkedéses, értékszerű fizetés mellett visszaválthassuk. Ehhez képest,

minthogy e szerződés harminckét éven túli megszüntetésének, vagy újabb megerősítésének, akár pedig a körülményekhez képest, újabb szerződés kötésének jogát, kizárólag magamnak és maradékaimnak — minden viszonyosság nélkül — tartom fenn, a kerti birtokosok szerződésüknek fel nem mondhatnak, sem visszaváltást nem követelhetnek.

2.) Szépítés lévén célja a kert osztásnak, a vállalkozók minden beruházást szabadon tehetnek, és ennek biztosítása tekintetéből arra az esetre, ha a kerteket harminckét év múlva én vagy utódaim vissza kívánnák váltani, ezennel kötelezem magamat és örököseimet, hogy mindennemű — habár kényelmi — beruházások, értékeik, és pedig akár törvényes becsüs, akár egyezkedés szerint, készpénz fizetéssel kártalanítjuk a kerti birtokosokat, ők tehát haszonbéres bizományukat csak a kikötött váltságdíj lefizetésekor tartoznak, és nem előbb, visszaadni.

3.) A vállalkozók minden egy — rendszeren 800 négyszögöl hold után évenként a szerződés kezdetétől tíz esztendeig — egy, a tizenegyedik évtől pedig a harminckettedik évig bezárólag, — évenként — három ezüst forintot tartoznak és pedig esztendőként április végső vasárnapján tartandó kertbirtokosi gyűlésen mulhatatlanul lefizetni, mi végre az uradalom beszedőt küld, ki egyúttal jogaimat is ellenőrzi.

4.) Kötelesek a vállalkozók kertjeik allé (fasor) melléki oldalát húsz ölnyre díszkerteté alakítani, élő kerítéssel beszegni, s e munkálatot a vállalat napjától számítandó egy év alatt folyamatba is venni, mert az ezt elmulasztó kerti birtokos vállalt birtokától, minden eddigi költségei és beruházása megtérítése nélkül, egyszerűen elesik.

5.) A kikötött kerítési, húsz öles, ültetvényesben netalán leendő eperfákat lelevelezni tilos, egyébként pedig a kerti birtokosok kerítés körüli ültetéseket, hogy a majorságban a kilátás gátolva ne legyen, az annak idején kijelölendő vonal szerint, vigályitni magokat kötelezik.

6.) Tisztességes épületeket a vállalt kertekben állítani szabad, de azokban — kivéve a kertekben előállított terményeknek maguk minőségében árusítását — egyéb üzérkedést, kereskedést, mesterséget, vagy bármi földesúri jogot gyakorolni, minden előforduló esetre szabott száz ezüst forint bündíj terhe mellett tilos, mely büntetésben a kitérő az uradalom javára annyiszor, amennyiszer törvényes idézés után, uradalmi törvényhatóságom által az 1832/6 XX-ik és 1839/40 XI-ik törvénycikkek értelmé szerint elmarasztaltatik, és ha az szükség esetén árverés útján eladandó, kertje árából ki nem telnék, akárhol található vagyonából, megkereső levél útján foglalással fog megvétetni.

7.) Tilalmaztatik a kertek előtt az úton vagy a kertek szélein húsz ölnyre trágyát, vagy más dísztelen tárgyat — minden egyes kitérést érő tíz pengő forintnyi büntetés terhe

mellett — lerakni mely összeg a kerti közpénztárnak esik, hasonló büntetés és akár a költségek megtérítése alatt tilalmas a kertekben ártalmas vagy tisztátalan állatokat tartani, olyannyira, hogy azok, kártevésben érve, ha be nem hajthatók, meglövetnek.

8.) Ki a harmadik pontban meghatározott haszonbéres tartozásának eleget, legkésőbb az év végéig nem tesz, annak kerti birtoka, minden intés nélkül, árverésre bocsátatik. Erre az uradalmi törvényhatóságom árverési tizenöt napos határidőt tűz ki és ha a fizetésben késett fél ez idő alatt tartozását nem tisztázza, kerti birománya, bármily csekély áron, a legtöbbet ígérőnek adatik, az így kapott pénzből a haszonbér és a költségek levonása után maradó összegért bírói kézbe fog letéteni.

9.) A nyolcadik pontban körülírott árverési eljárást fogja az uradalom fenytéskeppen használni az ötödik és hatodik pontban tilalmazott kitérések utáni bündíjak beszedésére nézve is, ha az elmarasztott fél idejekorán eleget nem tenne.

10.) Kerti birtokuk haszonvételét az illető vállalatok eladhatják, de ezen eladás csak akkor érvényes, ha uradalmi főtiszttem helyben hagyja, ezért minden ilyen irányú szerződés hozzá küldendő...

Kelt Fóton az 1843. évi június 22-kén.
gróf K. I.

Én Nagykárolyi
GRÓF
KÁROLYI ISTVÁN,
császári királyi Kamarás,

adom tudtára az illető és illetendőknek azt, hogy tekintetes nemes PEST vármegyében kebelezett FŐTI Uradalmamhoz tartozó káposztás megyeri majorságomnak egy részét csinosítás tekintetéből kerteknek, következő — engemet és maradékimat egy — a' kertli birtokosokat pedig más, részről kötelező feltételek alatt engedtem kiosztatni, jelesül:

1. Az érdekelt kerti földeket haszonbéres birtokként adom át a' vállalkozóknak harminczkét egymás után folyó esztendőre, olly világos kijelentés és feltétellel, miszerint fentartom magamnak és maradékimnak azon jogot, hogy az említett harminczkét év leteltével, a' nevezett kerteket, ha tetszendő, a' második pontban meghatározott, törvényes becsűs, vagy egyezkedéses, értékszerű fizetés mellett visszaválthassuk. E'hez képest, minthogy e' szerződés harminczkét évtőlúli megszüntetésének, vagy újabb megerősítésének, akár pedig a' körülményekhez képest, újabb szerződés költségének jogát, kizárólag magamnak és maradékimnak — minden viszonyosság nélkül — tartám fen, a' kertli birtokosok szerződésüknek fel nem mondhatnak, sem visszaváltást nem követelhetnek.
2. Szépítés levén célja a' kert osztásnak, a' vállalkozók mindennemű beruházásokat szabadon tehetnek, 's ennek biztosítása tekintetéből azon esetre, ha a' kerteket harminczkét év múlva én vagy utódaim visszakivánnók váltani, ezennel kötelezem magamat és örökösöimet arra, hogy mindennemű, — ha bár kényelmi — beruházások, értékeik, és pedig akár törvényes becsű, akár egyezkedés szerint, készpénz fizetéssel kártalanítandjuk a' kertli birtokosokat, ők tehát haszonbéres birományukat, csak a' kikötött váltási díj lefizetésekor tartoznak, és nem előbb, visszaadni.
3. A' vállalkozók minden egy — rendszeren 800 □ öles hold után évenként, — a' szerződés kezdetétől tíz esztendőig — egy, a' tizenegyedik évtől pedig a' harminczkettedik évig bezárólag, — évenként — három ezüst forintot tartoznak, és pedig az esztendőnként rendszeren Aprilis végső vasárnapján tartandó kertbirtokosi gyűlés színén mulhatlanul lefizetni; mi végre az Uradalmom beszédöt küldend; ki egy uttal jogaim is ellenőrizendi.
4. Kötelesek a' vállalkozók kertjeik allée melléki oldalát húsz ölnyire diszkertté alakítani, élő kerítéssel bészegni, 's e' munkálatot a' vállalat napjától számítandó egy év alatt folyamatba is venni, mert az ezt célulasztó kertli birtokos vállalt birtokától, minden eddigi költségei 's beruházása megtérítése nélkül egyszerűen elesik.
5. A' kikötött kerítési, húsz öles, ültetvényesben netalán leendő cserfákat lelevelezni tilalmaztatik; egyébként pedig a' kertli birtokosok kerítési körül ültetéseiket, hogy a' Majorságban kiállítás gátolva ne legyen, az annak idején kijelölendő vonal szerint, vigályitni magokat kötelezik.

6. Tiszteletes épületeket a vállalt kertekben állítani szabad, de azokban, — kivéven a kertekben előállított természetmennyeknek magok minőségébeni árulását — egyéb üzletet, kereskedést, mesterséget, vagy bármi földesúri jogot gyakorolni, — minden előforduló esetre szabott száz forint bűndíj terhe alatt tilalmaztatik; melly büntetésben a kitérő az Uradalom javára annyiszor a mennyiszer, törvényes idézés után uradalmi törvényhatóságom által az 183% XXik és 183% Xlik Törvényezikkek értelme szerint elmarasztalik, 's ha az, szükség esetében árverés útján eladandó, kertje árából ki nem telnék, akár hol találtató vagyonából, megkereső levél mellett foglalás útján fog megvéteni.
7. Tilalmaztatik a kertek előtt az úton, vagy a kertek szőlein húszt ölnyre trágyát, vagy más disztelen tárgyat, — minden egyes kitérést érő tíz pengő forintnyi büntetés terhe alatt lerakni, — melly őszlet a kerti közpénztárnak esik; hasonló büntetés, 's a kár és költségek megtérítése alatt tilalmas a kertekben ártalmas vagy tisztátalan állatokat tartani, olyannyira, hogy azok, kártételben éretvén, ha bé nem hajthatók, meglövetnek.
8. Ki a harmadik pontban meghatározott haszonbéres tartozásának eleget, legkésőbbben az év végeig, nem tesz, annak kerti birtoka, minden intés nélkül, árverés alá bocsátatik. — E' végre Uradalmi Törvényhatóságom árverési tizenöt napos határidőt tűz ki és hirdettet, 's ha a fizetésben késett fél ez idő alatt tartozását 's az okozott költségeket le nem tisztázza, kerti birománya, bár milly csekély áron, a legtöbbet ígérőnek adatik, ha továbbá az így kerülendő pénzből a haszonbér és költségek levonása után maradó őszletért az illető magát harmincz nap lefolyása alatt nem jelentené, az birói kézbe fog vétetni.
9. A nyolczadik pontban körül írott árverési eljárást fogja az Uradalom segyképen használni az 5ik és 6ik pontokban tilalmazott kitérések utáni bűndíjak beszedésére nézve is, ha az elmarasztalt fél ideje korán eleget nem tenne.
10. Kerti birtokuk haszonvételét az illető vállaltok eladhatják, de ezen eladás csakugy érvényes, ha uradalmi föltisztem helybenhagyása hozzájárul, mire nézve minden e' tárgyú szerződések hozzá küldendő. Egyébkint a jóváhagyás megtagadásának helye csak akkor lehet, ha e' szerződés szellemével az újabb Contractus ellenkeznék.

Költ Főten az (1843) ezer nyolczszáz negyvenharmadik évi Junius 22kén.

Gróf Károlyi István,

G. Károlyi István

Fericsán Kálmánné*

A Ferenc József tértől a Tanoda térig

Iskolatörténet, 1889-1998

Az iskola alapításának előzményei

Az első nyilvános jogú magán polgári fiúiskolát 1889. október 17-én 46749 sz. alatt kelt miniszteri engedély alapján Bolla János állította fel Újpesten saját tulajdonában és igazgatása alatt.

A megnyitáskor kilenc növendéke volt az intézetnek. Az évek múlásával a növendékek száma is gyarapodott, így az 1892/93. tanévben 110, majd 127 növendéket tüntetett fel a korabeli statisztika. Akkoriban hét tanár és három hitoktató tanított az intézetben, dúsan aratva az erkölcsi sikereket.

A létszám emelkedésével egyre nagyobb gond volt, hogy az épület szűkös lett, a kiadások emelkedtek annak ellenére is, hogy a község előljárósága és képviselőtestülete 1200 forint évjáradékkal támogatta az iskolát, valamint a szegény sorsú tanulókat tankönyvekkel és írószerekkel látta el. Bolla János kénytelen volt a képviselőtestülethez fordulni 600 forint további járadékért, valamint az iskola állami kezelésbe vételét is szorgalmazta. Kérését első alkalommal elutasították, ezért a szülőkkel karöltve 1893. június 8-án másodszor is felkeresték gr. Csáki Albin minisztert, aki ígéretet tett, hogy az ügyet immár tárgyalatja, s minden lehető el fog követni, hogy a kérvényezők óhajának eleget tehessen.

1894. október elsején az iskola állami kezelésbe került. A községi képviselőtestület ez alkalomból rendkívüli gyűlést tartott, hogy beiktassa az új iskolát, valamint a testület

újonnan kinevezett tagjainak a királyi tanácsos és a királyi tanfelügyelő előtt teendő hivatali esküjét meghallgassa. Igazgatói megbízást Greisinger István kapott.

Az Újpesti Állami Polgári Fiúiskola első évei

Az iskola a volt magániskola Árpád úti helyiségeiben 1894. október 1-jén kezdte meg működését. Átvette annak berendezését, 143 tanulóját és meglevő tanárait. A tanítás négy osztályban zajlott. Az első osztályba olyan tanulókat vettek fel, akik a 9. évüket még nem töltötték be, és a beíratás napján még nem lépték túl a 12. életévüket, valamint az elemi iskola IV. osztályának sikeres elvégzéséről bizonyítványuk volt.

A diákok 14 rendes tantárgyat tanultak, de lehetőségük volt a szülők kérésére rendkívüli tárgyak óráin is részt venni (gyorsírás, kézügyesség, latin).

A tanulók teljesítményét ötfokú érdemjegyekkel értékelték. A legkiemelkedőbb teljesítményeket könyv, ajándéktárgy vagy pénzjutalom kísérte. A növendékek vallás erkölcsi nevelésére külön gondot fordítottak: a tanév kezdetétől január hónapig, majd március 1-jétől a tanév végéig felügyelet mellett jártak a tanulók templomba. Minden tanuló részt vett felekezeti hovatartozása szerinti hitoktatásban, és a vallási ünnepeket megtarthatta.

Jelentős események voltak az iskola életében

* A szerző tanár, az iskola igazgatója volt.

az állami ünnepek, melyeket igyekeztek színvonalasan megtartani.

Az iskolai nevelésnek fontos része volt a rendszeres kirándulás. Ez évente két alkalommal történt, szigorúan tervezetten és földrajzilag bővülő méretekben, bejárták az akkori Magyarország területének jelentős részét.

Az államosított iskola első évei meggyőzték a hatóságokat az iskola létjogosultságáról. Az egyre gyarapodó létszám újabb, főleg elhelyezési gondokat okozott. Ezen kívánt segíteni a képviselőtestület, és az 1902/03. tanévet már új épületben nyithatta meg az iskola, ugyanis Újpest község 600 négyszögölnyi telket adományozott iskolaépítés céljára a Ferenc József téren. Ezen a területen épült fel az eredetileg egyemeletes iskola. A második emeletet 1925-ben emelte rá a város a leánylíceum elhelyezésére. Ekkor már 546 tanulója volt a polgári fiúiskolának, melyben a rendes tanulókon kívül magántanulók is helyet kaptak, kiknek vizsgáztatása minden évben négy alkalommal történt.

Az iskolai könyvtárat minden tanuló használhatta. Állománya 1041 kötet, melyhez 526 könyv, mint tanári kézikönyvtár járult.

Az intézet ügyeinek előbbre vitelén válllvetve munkálkodott a tanfelügyelő, az iskolai gondnokság, a községi elöljáróság és a tantestület. A királyi tanfelügyelőség azon kívül, hogy több ízben személyesen is ellenőrizte az iskolát, még 55 leiratot is intézett. Az Állami Iskolai Gondnokság három alkalommal tartott olyan gyűlést, melyen kizárólag a polgári iskola ügyeit tárgyalták. A község anyagilag is támogatta az iskolát, költségeinek fedezéséhez továbbra is 1200 forinttal járult hozzá, 100 forintos havi részletekben, valamint megvásárolta a Bolla-féle polgári iskola bútorzatát, 125 forint értékben új bútorral rendezte be az igazgatói irodát.

A tantestület a kitartó pontossággal teljesített rendes napi munka mellett 10 rendes és 5 rend-

kívüli ülést tartott. Rendes gyűlésein a tanulmányi előmenetellel és az egységes tantervi követelményekkel, valamint a tanulók szorgalmára és magaviseletére vonatkozó kérdésekkel foglalkoztak. Itt jelölték ki az iskolai dolgozatok témáját és követelmény-rendszerét is.

Az 1905/06. évben megnyitott községi gimnázium az 1. sz. polgári fiúiskolát nem befolyásolta sem a megkezdett munkájában, sem létszámában. A létszámcsökkenés mindössze 10 fő volt.

A két világháború közötti időszak

Az első világháború kitörése ezt az intézményt is bizonytalan helyzetbe sodorta. Sokáig kérdéses volt, hogy lefoglalják-e hadi kórház céljára, ezért a tanév ünnepélyes megnyitására csak szeptember 14-én kerülhetett sor. A tantestület és a diákok szüntelenül arra törekedtek, hogy a háború okozta problémákon enyhítsenek, a tanításban komolyabb fennakadás ne történjen, hiszen ekkor már a 12 osztályba 625 tanuló iratkozott be, akiket 16 kinevezett tanár és 4 hitoktató nevelt, igen nagy ügybuzgalommal. A rendkívüli tárgyak sorát az olajfestéssel gazdagították. Nem mondtak le az iskolai ünnepélyek megtartásáról sem, bár ezeket az előző évek szokásaival szemben nem együttesen, hanem osztályonként tartották meg, mert a tornatermet a katonaság már lefoglalta.

Az 1916/17. tanév októberének első napján elhunyt az iskola első igazgatója, Greisinger István. Az igazgatói teendők ellátására ez időtől Jenkovszky Sándor kapott megbízást, aki ez idáig az iskola helyettes igazgatója volt. A kinevezett tanárok között első ízben tűnik fel női név: báró Sommarugáné sz. Than Irma, aki természettudományi és mennyiségtan szakos képesítéssel rendelkezett.

Az 1920/21. tanévben új nehézségek jelentek meg az iskola életében. A közegészségügyi

bizottság Újpest összes iskoláját bezáratta általános vérhas-járvány miatt, majd a beállott kemény hideg időjárás miatt kellett majdnem három hónapos szénaszünetet tartani.

A következő tanév még mindig nem mondható nyugalmasnak. A tanévet csak július 7-én zárták 534 osztályozott tanulóval.

Az 1923/24. tanév statisztikája szerint az iskolaév végéig 682 beírt tanuló volt, ebből rendszeresen 627 fő járt. Sikerrel végzett 466, javítóvizsgára utalt 107, osztályozó vizsgára 52, osztályzatot nem kapott 2 tanuló.

A húszas évek elejének konszolidációját nagymértékben elősegítette, hogy a Bethlen-kormány kultuszminiszteri tárcája egy valóban rátermett kultúrpolitikus, Klebersberg Kunó kezébe került. A kultúra Klebersberg politikájában többszörös jelentőségre tett szert. A magyar társadalom belső szerkezetének fokozatos és igen óvatos átalakítását az iskoláztatás tartalmának megváltoztatásával, egyfajta „tudásberuházással” kívánta megvalósítani. Sokat tett a tömeges sportolás fejlesztéséért, még minisztersége előtt, 1921-ben törvény született az iskolai testnevelésről. Ez minden iskolában kötelezővé tette a testnevelést fiúknak és lányoknak egyaránt. A miniszter élve a törvény adta lehetőségekkel, kötelezte a községeket és városokat arra, hogy játszótereket létesítsenek és épületeket adjanak át testnevelési célokra. A mi iskolánk ilyen szempontból szerencsés helyzetben volt, hiszen már a tervezéskor gondoltak a tornaterem megépítésére, mely részét alkotta és alkotja ma is az épületnek.

Az 1925/26. tanévben az iskola fennállása óta első esetben következett be, hogy a diákok száma nem emelkedést, hanem csökkenést mutatott: 115 tanulóval kevesebb diák jelentkezett felvételre, mint az előző évben. Az ok nem csak demográfiai, azaz a háborús évek következménye, hanem azon körülmény, hogy sok szülő gyermekét a magas tan- és mellékdíjak

miatt inkább az elemi iskola V. és VI. osztályába íratta be. Gondot okozott az is, hogy a leánylíceum építése miatt a tanítás csak október 22-én kezdődhetett, akkor is csak délelőtti és délutáni váltással. November 5-én térhettek csak vissza a rendes tanítási rendhez. Ekkor az 551 tanulóból 57, a létszám 9,7 %-a részesült tandíjmentességben. Az elengedett tandíjösszeg 19.380.000 K volt.

Ebben az évben említésre méltó esemény többek között az ifjúsági sportkör megalakulása, „1. sz. Polgári Fiúiskola Sportköre, Újpest” néven. Tiszteletbeli elnöke Jenkovszky Sándor, ifjúsági elnöke Schnitta Lajos IV/b osztályos tanuló volt. A sportkör minden szombaton részint a tornateremben, részint a szabadban sportdélután tartott, füleslabda-tréningjeit pedig vasárnap délelőttönként bonyolította le.

Az 1927. évi 12. tc. a polgári iskolát középfokú iskolává minősítette. Ez nem változtatott azon a tényen, hogy érettségi hiányában csak tanító- és óvóképzőbe nyitott utat, egyetemre nem. A népiskola negyedik osztályának elvégzése után a tanulók 14-16 %-a iratkozott be a polgáriba, kiknek szülei főleg kisiparosok, kiskereskedők voltak. Mivel Újpest lakossága zömében az előzőekből került ki, érthető a polgári iskola létjogosultsága, ezzel biztosították a feltörekvő középréteg gyermekeinek magasabb szintű iskoláztatását.

Az 1929/30-as tanévtől az iskolai oktatásba szervesen bekapcsolódott, és azt igen jól kiegészítette az oktató filmelőadás. Ekkor alakult a „Mária kongregáció” 140 római katolikus növendék részvételével.

Az 1932/33. iskolai év az erőteljesebb munkálkodás jegyében zajlott. Az Újpesti 1. sz. Polgári Fiúiskola gr. Széchenyi István Önképzőköre és vöröskeresztes testülete is igen aktív munkát végzett, de büszkeséggel töltötte el az iskola tanárait és a tanulóifjúságot, hogy a Los Angelesben megtartott olimpiai játékokon a volt tanulók közül négyen is részt vettek és

aranyéremmel tértek haza, jelesül: Halassy Olivér, Énekes István, Németh János és Hegedűs János.

Az 1937/38. évtől az iskola épületének négy földszinti termében és a tornateremben a VI. sz. Levente Egyesület tagjait oktatták esténként. Ebben a tanévben indult meg az iskolaorvosi szolgálat is, mely igen nagy hiányt pótol. Az iskolaorvos dr. Schiff András minden tanulót megvizsgált, és egészségügyi törzslapot fektetett fel az évenkénti vizsgálatokhoz.

A tanulók elbírálása a 133593/1939. IX. sz. miniszteri rendelettel életbe léptetett új rend szerint történt. E rendelet értelmében a tanulók magaviselet és előmenetel (egy-egy tantárgyakban elért eredmény) szempontjából bírálандók el. Mindhárom csoportban azonos elnevezéssel: jeles (1), jó (2), elégséges (3), elégtelen (4).

Az 1941/42. tanévet búcsúzással kezdte a tanári kar és a tanulóifjúság. Jenkovszky Sándort saját kérésére nyugdíjba helyezték. 44 évet töltött tanügyi pályán. 34 évet az iskolában tevékenykedett, melyből 6 évet mint tanár, 4 évet mint igazgatóhelyettes, majd 24 évet mint igazgató. Sok súlyos megpróbáltatáson át vezette sikeresen az iskolát. A 20-as években meghurcolták, egy időre az igazgatástól is megfosztották. Elzárásából csak Kun Bélák bukása után szabadult, ekkor állásába is visszahelyezték.

Jenkovszky Sándor nyugdíjazása után Hyross Ferenc c. igazgató, addigi igazgatóhelyettes kapott megbízást az iskola vezetésére. Dr. Kemenes Illés tankerületi főigazgató 3846/1941/42. sz. alatti rendeletével engedélyezte az iskolában napközi otthon létesítését.

Bolla Jánosnak, mint a fiú polgári iskola tulajdonosának az 1891-ik polgári évre 600 forint segély egyhangúlag megadva, vastartal, azon világos kijelentéssel, hogy iskoláját alkalmas helyiségben helyezze el, mely az előjáróság által is elfogadható, hogy a tanulók egészsége ne veszélyeztesse, és a kormány által előírt tanrendet tartsa be.

Részlet Újpest nagyközség tanácsának jegyzőkönyvéből, 1890-ből:

„Bolla Jánosnak, mint a fiú polgári iskola tulajdonosának, az 1891-ik polgári évre 600 forint segély egyhangúlag megszavaztatik, azon világos kijelentéssel, hogy iskoláját alkalmas helyiségben helyezze el, mely az előjáróság által is elfogadható, hogy a tanulók egészsége ne veszélyeztesse, és a kormány által előírt tanrendet tartsa be.”

Az iskola működése a háborús években

Az iskola életének újabb megrázó időszaka a II. világháború, mely súlyosan érintette az intézményt is. A katonai hatóság lefoglalta az iskola épületét hadikórház céljaira, melyből 1943. február közepén kellett kiköltözni. Az 562 rendes tanuló az I. sz. Állami Polgári Leányiskolában nyert elhelyezést.

Az 1943/44. tanévben 525 rendes tanuló iratkozott be az iskolába. A rendkívüli viszonyok miatt elmaradt az iskolai év ünnepélyes megnyitása, valamint az 50. évforduló megünneplése is. A rendes tanítás csak november 3-án vette kezdetét. A szorgalmi idő kezdetéig a tantestület feladatait a tankerületi kir. főigazgató állapította meg, a rendeletet közös értekezleteken pontról pontra megtárgyalták, megbeszélték a 8 hónapos szorgalmi időre készített rövidített tanmeneteket és azokat a módszeres eljárásokat, melyek az egységes oktatói-nevelői munka biztosítása céljából feltétlen fontosnak tartottak. A helyben lakó tanulókból egy-egy kiválóbb köré csoportokat szerveztek. A csoportok egymás lakásán felváltva gyülekeztek, és hallgatták a „rádió-iskolát”. Foglalkoztak a tananyag ismétlésével, egy-egy idősebb tanuló, majd tanár vezetése mellett időnként új anyaggal is.

A váratlan harctéri események miatt a rövid iskolaévet április elsején befejezték. A sok megpróbáltatással járó 1944/45. tanév október 4-én vette kezdetét. Az iskola létszáma ekkor 431 nyilvános tanulóból állott; kimaradt 11, tanulmányainak folytatására pedig 150 tanuló nem jelentkezett. Ennek oka főleg az volt, hogy a vidéki tanulók a közlekedési nehézségek miatt képtelenek voltak az iskola megközelítésére. A tanári kar egy vizsgálztató bizottságot hozott létre, és a tanév végén Fótra kiszállva oldotta meg a vizsgálztatást, hogy ne kelljen a tanulóknak önhibájukon kívül évet ismételniük,

avagy tanulmányaikat abbahagyniuk. A rendkívüli időkre való tekintettel a V. K. M. rádió közölt rendelkezésének megfelelően október 28-án a rendes tanítást már meg is kellett szakítani. A háborús állapotok, az épület megrongálódása, a tüzelőanyag-hiány és az iskola nagy részének orosz katonai célokra való lefoglalása miatt csak április 16-án folytatódhatott. A fentiekből következően a tanulók számára kényszer elhelyezést kellett biztosítani. Négy helyiséget sikerült szerezni három különböző helyen, így az Állami Könyves Kálmán Gimnáziumban, a Katolikus Körben (későbbi Úttörőház) és a Kultúrházban (jelenleg az Ady Művelődési Ház Árpád úti épülete). Három csoport reggel 7 órától este 6-ig váltotta egymást. Az egyes csoportok tanulói három és fél órai tanulásban részesültek, padok nem voltak, sok tanulónak még asztal sem jutott. Ez az állapot egészen májusig tartott, amikor a Könyves Kálmán Gimnázium II. emeletén sikerült 8 tanteremhez jutni. A rendszeres, ám még korántsem kielégítő oktató-nevelő munka tulajdonképpen csak ezután indulhatott. Tankönyvhiány is nehezítette a munkát. Az iskolában kérésre — vagy nevezhetjük utasításnak is — bevezették az önkormányzatot, ami nem jelentett különösebb problémát, mivel ebben az iskolában a demokratikus és szociális szellemben való nevelés a kezdetektől fogva érvényesült. A tanulók felvételénél és elbírálásánál a korábbi időszakban sem számított a vagyoni helyzet, a származás és a felekezeti hovatartozás, értékelésük mindig érdem szerint történt.

Rendkívüli tárgyként a tanév második felében bevezették az orosz nyelv oktatását heti 2 órában. Ezt a lehetőséget 45 tanuló vette igénybe.

Az iskola vagyonában a háború mérhetetlen károkat okozott. Maga az épület is megrongálódott, miután a közelében több bomba és akna robbant. Az összes ajtó- és ablaküveg

betört, az ajtó- és ablakkeretek megsérültek. Az ifjúsági könyvtár, a természetrajzi, a természettani, a történelmi és a sportszertári egységek állománya szinte teljesen megsemmisült, ezért a következő évet is a gimnáziumban kellett átvészelni.

Az állami általános iskola kialakulása

Az 1948/49-es tanévvel elkezdődött a tanügy gyökeres átalakítása, az iskolákat az 1948. évi XXXIII. törvény államosította. Ennek értelmében a tanév kezdetén már teljes nyolcosztályos állami általános fiúiskola kezdte meg működését Szemere Béla igazgatása alatt, majd rövid idő múlva őt Siklósi Béla követte az igazgatói székben, aki 1955-ig igazgatta az iskolát.

Az első új tanterv 1946-ban született és ekképp fogalmaz: „az általános iskola célja, hogy a tanulót egységes, alapvető nemzeti műveltséghez juttassa, mindenirányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye, közösségi életünk tudatos tagjává nevelje.”

1950-ben Újpest oktatásügye a főváros irányítása alá került, iskolai körzeteket hoztak létre, ahová kötelező volt beírni a 6 éves kort elért gyermekeket. Fokozott gondot kellett fordítani a munkás származású tanulók tanulmányi eredményeire. A nevelők részére szakmai és ideológiai továbbképzéseket ajánlottak önkéntes alapon, de kötelező jelleggel. Az ebben az iskolában is megalakult úttörőszervezet ebben a szellemben tevékenykedett.

1955-ben új igazgató került az iskola élére Koczka János személyében. Állandó délelőtti tanulókat biztosítottak a 7. és 8. osztályos tanulóknak, míg az alsóbb évfolyamba járók váltva tanultak.

Az 1956-os események során ismét áldozatul esett az iskola épületének jelentős része, így az 1956/57-es tanévet valósággal romok között, az

épségben maradt néhány teremben indították meg.

Az 1961. évi III. sz. törvény a tan-kötelezettséget 14 éves korról 16 éves korra emelte fel.

Az általános iskola fejlődése megtorpanásokkal teli folyamat volt. A 60-as években nem sikerült elérni a tananyag oly mértékű csökkenését, amely megfelelt volna a gyermekek életkori sajátosságainak, szellemi teherbíró képességeinek. A 70-es évek elején a bukásmentes iskoláért indult kampány. 1970/71-ben az addig különálló leány- és fiúiskolát összevonták, melynek vezetője a volt fiúiskola igazgatója, Hetényi János maradt. A tanulók 75 %-a fizikai dolgozók gyermeke volt. Nagy előnyt jelentett az összevonásnál az, hogy a kibővült épülettel minden felsős tanuló délelőtt tanulhatott. Az Újpesti Dózsa SC támogatásával a kerületben elsőként testnevelés tagozat létesült, a tagozatos osztályba a minden tekintetben legjobb képességű gyermekek kerültek.

Az iskola körzetében hatalmas rekonstrukció kezdődött el, mely több gondot és problémát is okozott az amúgy is túlterhelt tantestületnek és a tanulóifjúságnak.

A lakáshelyzet és a gyermekek létszáma napról napra változott. Az aránylag nagy méretű lakásokba többgyermekes családok költöztek, ahol mindkét szülő dolgozott, legtöbbször távoli kerületben. Magas volt a csonka családok száma, de sok gyermekvédelmileg nyilvántartott tanuló is érkezett, akik mind fokozott törődést igényeltek. Az ilyen problémás gyermekek száma 108 volt, ebből 67 gyermekvédelmileg nyilvántartott (12 fő cigány származású).

Még az 1976/77. tanévre is rányomta bélyegét a szanálás és az építkezés. Az iskola környéke feldúlt állapotban volt, építkezés, csatornázás folyt körös-körül. A napközis udvaron építőanyagokat, szerszámokat tároltak, a tanulók kiszorultak a sportudvarra, amely rosszul tervezett, zsúfolt és a környező építkezések zaja

miatt a gyermekek számára egészségtelen volt. Október végére a tanév eleji 481-ről 617-re emelkedett a tanulók létszáma.

1976-ban Hetényi János betegségére való hivatkozással kérte a tanév közbeni nyugdíjazását, melyet a kerületi tanács el is fogadott, és a tanév végéig ideiglenes igazgatót bízott meg annak ellenére, hogy a tantestület teljes létszámban, valamint a szülői munkaközösség is tiltakozott az ideiglenesség ellen, mert Magyar Sándornét mind szakmai, mind emberi szempontból alkalmasnak tartották az igazgatóságra.

Az oktatási miniszter 118/1978/MK 11. sz. utasításával szabályozta a tanév fő feladatait. A 121/1978/MK.12/OM. sz. utasítás rendelkezett a 11 napos munkarend, illetőleg tanítási ciklus bevezetéséről.

Érdekesen alakult a tantestület létszáma és képesítése, sajnos nem az iskola és a diákok előnyére. 1975 óta a tantestület közel 40 %-a kicserélődött, sok volt az ún. képesítés nélküliek száma. Ilyen körülmények között az iskola feladatainak ellátása komoly erőfeszítéseket kívánt az ott dolgozóktól, hogy az iskola hírneve csorbát ne szenvedjen. Ennek ellenére mégis felvetődött 1981/82-ben, hogy a testnevelés tagozat mellett más tantárgy emelt szintű oktatásával is próbálkozzon az iskola. A létszám ekkor 808 fő volt, napközis ellátásra 396 tanuló szorult.

1984 nyarán aztán a matematika szakfelügyelő ösztönzésére írásbeli kérelmet nyújtott be az iskola matematika tagozatú osztály engedélyezése érdekében. A Művelődési Minisztérium 23107/1985. VIII. sz. alatt engedélyezte az 5. osztályos szakosított tantervű kísérleti osztály beindítását az 1985/86. tanévtől, a kerületben elsőként. Ez időben még 22 tanterem, két nyelvi terem, technika- és tornaterem, valamint tornaszoba, illetve 10 szertár és egy jól felszerelt tágas könyvtár is a tanulók rendelkezésére állt.

Fővárosi és kerületi érdekekre és a demográfiai hullámra hivatkozva, hosszas tárgyalások után 1986-ban azután 10 tantermet a folyosóajtók lezárásával a Kanizsay Dorottya Egészségügyi Szakközépiskolához csatoltak.

A rendszerváltoztatás ismét névváltoztatással járt: Április 4. tőrből Tanoda térré lettünk. A testnevelés tagozat fokozatosan megszűnt, annak ellenére, hogy igen szép eredményeket ért el. Az anyagi eszközök jelentős részét számítástechnikai eszközök vásárlására költötte az iskola.

Az új iránt való nyitottság, a befogadó készség újabb kísérletet eredményezett: 1988/89-től a Humanisztikus Kooperatív Tanulást, mint alternatív programot kínálta a szülőknek és a tanulóknak az iskola. A program önmagában jó kezdeményezés volt, ám különféle okok miatt kudarcba fulladt.

A matematika tagozat azonban igen szép eredményeket könyvelhetett el, 1993-tól a „Körlánc Projekt” tagjaivá is váltunk. Az iskola élete ismét változatos és eseménydús lett, jó kapcsolatokat építettünk ki a kerületi Ifjúsági Házzal, és nem zárkóztunk el az egyházi kezdeményezések elől sem.

Egy iskola története nem lehet befejezett. A Tanoda Téri Matematika Tagozatos Általános Iskoláé mégis az, mert az 1997/98. tanév végén végleg bezárta kapuit. A helyi önkormányzat megpecsételte sorsát, utódiskolaként az Erzsébet utca 31. sz. alatti iskolát jelölte ki.

A II. világháború után nem készültek olyan szép évkönyvek mint hajdanán, de a megőrzött dokumentumok alapján jól követhető az iskola több mint 100 éves „tündöklése és bukása”.

Dr. Hilscher Rezső emlékezete Újpesten

A közelmúltban emléksarkot avattak Újpesten a Klauzál utca 10. sz. alatt dr. Hilscher Rezső szociálpolitikus emlékére. Ez az épület volt működésének színhelye, ma a Jóléti Szolgálat Alapítványának ad otthont, és ez az alapítvány kezdeményezte az emlékhely létrehozását is. Életútjának bemutatásával hívjuk fel Olvasóink figyelmét egy gazdag és eredményes életű újpesti polgárra.

Dr. Hilscher Rezső 1890-ben született Budapesten. Édesapja, id. Hilscher Rezső kereskedő volt. Iskoláit Budapesten végezte, a Lónyai utcai református főgimnáziumból, közvetlenül az érettségi vizsgái előtt, egy forradalmi jellegű, Habsburg-ellenes diákcsoport miatt többedmagával eltanácsolták, és emiatt az érettségi bizonyítványát a nagykovácsi református gimnáziumban szerezte meg. 1907-ben az újpesti városházán közigazgatási gyakornok lett, és ugyanebben az évben felvették Budapesten az egyetemre, a jog- és államtudományi szakra, ahol 1912-ben végbizonyítványt, majd 1913-ban doktori diplomát nyert. 1914-ben az újpesti városházán aljegyző, és a harctéren levő Vrányi Teofil közigazgatás-ügyi tanácsos helyett őt bízták meg az ügyosztály vezetésével. 1917-ben „Szegényügy” címmel folyóiratot indított. 1920-ban „Újpesti Szemle” címmel, egy hetenként megjelenő, ellenzéki hírlapot szerkesztett. Mikor Újpesten a Pamutgyár tövében, angol mintára felépült az Első Magyar „Settlement”, a Budapesti Közigazgatási Egyetem Szociálpolitikai Intézete, Erődi-Harrach Béla egyetemi tanár ajánlására őt hívták meg az intézet néphivatalának megszervezésére. 1920-ban egyetemi adjunktus, majd intézeti tanár lett. 1928-ban az egyetemi közgazdaság-tudományi kar, 1936-ban pedig a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közigazgatás-tudományi Kara egyetemi magántanárrá habilitálta az alkalmazott szociálpolitika tárgykörből.

Az 1929-30. tanévre elnyerte az Alexander Humboldt Stiftung nemzetközi ösztöndíját. Egy évig

hallgatója volt a berlini egyetem filozófia karának. 1930 végétől a „Szociális Haladás Nemzetközi Egyesülete” magyar szekciójának, a „Magyar Társadalom-politikai Társaságnak” főtitkára lett. Ebben a minőségben szerkesztette a társaság kiadványait: a Szociális Traktorokat, a Társadalompolitikai Füzeteket és a Társadalompolitikai Könyvtárt. 1938-ban előadásokat tartott a Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség által fenntartott tanfolyamon is „A munkás részesedése a haszonból” címmel. 1938 végétől tagja volt több, munkabér-megállapító bizottságnak. 1939-től elnöke volt a Textilipari Szakmai Családpénztárnak. 1942-ben a Közgazdaságtudományi Egyetem előadói meghívását megerősítette, 1943-ban a Műszaki Gazdaságtudományi Egyetemen véglegesített egyetemi (intézeti) tanár. 1944-ben a Miskolci Jogakadémián nyilvános rendes tanár. 1946-ban kitüntetésként az „egyetemi rendkívüli tanár” címet kapta.

1949-ben a pécsi tudományegyetem jog- és közigazgatás-tudományi karához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beosztotta a közigazgatási és pénzügyi jog tanszék-előadójaként. 1950. április 18-án írott életrajzában többek között a következőket olvashatjuk:

„Önállóan kilenc tudományos munkám jelent meg, köztük főművem a »Bevezetés a szociálpolitikába« című. Hosszabb tanulmányaim jelentek meg a »Munkaügyi Szemlében«, a »Magyar Szemlében«, a »Szociális Szemlében« és egyéb folyóiratokban. Tagja vagyok a Magyar Jogászszövetségnek és a Magyar Néprajzi Társaságnak.

Európa számos országában voltam tanulmányúton: Svédországban, Norvégiában, Dániában, Hollandiában, 1948-ban és 1957-ben Svájcban, az ottani Népfőiskolai Szövetség meghívására.”

1957-ben utolsó tanulmányútja után betegen tért haza. Gyenge szívének megártott a fárasztó, hosszú utazás, és október 19-én, 67 éves korában, kinos szenvedés után meghalt.

Helytörténeti hírek...

☞ Dr. SZERÉNYI ANTALNÉ tanárnőt, a köztisztviselői állás helytörténeti kutatóját, több évtizedes munkássága elismeréséül „Arany katedra”-díjjal tüntették ki. Az elismeréshez szívből gratulálunk!

☞ 1999. február 6-án az Újpesti Városvédő Egyesület közgyűlésén „Arany horgony” emlékéremmel tüntették ki nagytisztviselőt ZSENGELLÉR JÓZSEF református lelkész urat, az újpest-belsővárosi református gyülekezet lelképásztorát. Ezzel ismerték el a lelkész úr több mint három évtizedes munkáját, amivel az újpesti egyházak közötti párbeszéd és együttműködés létrejöttét segítette. Munkáját mi is köszönjük, az elismeréshez gratulálunk!

☞ A közeljövőben megkezdődik az „Újpesti séták” c. dokumentumfilm második részének forgatása. A folytatás „Híres újpestiek sírjai” címet kapja, és a Megyeri úti köz-, valamint a rákoskeresztúri zsidó temetőben található síremlékeket mutatja be. Tervek szerint a film harminc perces lesz, és FOGAS JÁNOS operatőr-rendező készíti. A sorozat harmadik részét összesen forgatják, és az újpesti ipari műemlékeket dolgozza fel. Reményeink szerint 2000-ben elkészülhet a negyedik és az ötödik rész is. Többek érdeklődésére közöljük, hogy a filmeket újpesti intézmények — iskolák, kultúrházak, könyvtárak stb. — díjmentesen megkapják.

☞ Február 27-én az újpesti Katolikus Kör

nagytermében rendezték meg az általános iskolák negyedik helytörténeti vetélkedőjét. A versenyben tizenegy iskola csapata vett részt, mégpedig a Bajza, a Börfestő, a Langlet Waldemár, a Munkásotthon, a Pozsonyi, a Szigeti József, a Virág utcai, továbbá a gróf Károlyi István, a Mód Aladár, a Szőnyi István és a Szűcs Sándor iskolák diákjai. A jó hangulatú vetélkedőben első helyen a POZSONYI utcai, a második helyen a MÓD ALADÁR, a harmadik helyen pedig a MUNKÁSOTTHON utcai iskola csapata végzett. Több különdíjat is kiosztottak, így az Újpesti Közművelődési Kör és az Aschner Lipót Alapítvány díjait is. Nagy örömet szerzett KOZMA SÁNDOR cukrászmester ajándéka, egy finom torta, amit a díjazottak azonnal megevettek. A rendező Újpesti Helytörténeti Alapítvány kuratóriuma ezúton is gratulál a verseny valamennyi résztvevőjének, köszöni a tanárok közel fél éves előkészítő munkáját, a szponzoroknak a felajánlott díjakat. Külön köszönet illeti HIRMAN LÁSZLÓ igazgatóhelyettes urat, aki a felkészítést segítette és a vetélkedőt vezette.

☞ Alapítványunk és a BME Építészmérnöki Kar Középület-tervezési Tanszéke együttműködési megállapodást kötött, amelynek keretében az építészhallgatók segítségével néhány, helytörténeti vonatkozású felmérés készül újpesti épületekről. Az elvégzett munkáról Olvasóinkat később tájékoztatjuk.

Az alapítvány támogatói:

ASCHNER LIPÓT ALAPÍTVÁNY,
„ARANY HORGONY” GYÓGYSZERTÁR,
ÉPORG RT., HANZLIK PÁL, HOLLÓSI GYÖRGY,
IVÁNYINÉ KONRÁD GIZELLA, IVÁNYI JÁNOS,
DR. KAPOLYI LÁSZLÓ, KOZMA SÁNDORNÉ,
ÚJPEST ÖNKORMÁNYZATA,
ÚJPESTI VAGYONKEZELŐ RT.

Kiadja: az Újpesti Helytörténeti Alapítvány

Elnök: Dr. Sipos Lajos

Szerkesztő: Kadlecovits Géza

Szerkesztőség: 1047 Bródy Imre u. 1.

Tel./fax: 233-1976

Tipográfia: Wagner Attila

Készítette: a Spácium Bt.

Felelős: Koós Gábor